

**BENDRŲJŲ IŠTEKLIŲ VALDYMO DILEMOS:
TYRIMO METODOLOGIJA***

Elinor Ostrom yra žymi JAV politologė, dažnai pristatoma kaip pirmoji moteris, gavusi Nobelio premiją ekonomikos srityje. Ši premija, įteikta 2009 m., tarsi vainikuoja ilgą ir labai produktyvią E. Ostrom akademinę karjerą. Vienas svarbiausių E. Ostrom tyrinėjimų objektų – bendrieji (gamtos) ištekliai. Autorė ieško atsakymų į klausimą, kaip sukurti institucijas (įvairių normų, formalių bei neformalių taisyklių rinkinius), leidžiančias užtikrinti sėkmingą išteklių valdymą. Tarpdalykinio pobūdžio tyrimuose E. Ostrom aiškinasi, kodėl vienoms bendruomenėms pavyksta sėkmingai valdyti bendruosius išteklius (drėkinimo sistemas, vandens, miškų, žuvų išteklius, įvairių gyvūniją ir pan.), o kitų veiksmai lemia ekologines katastrofas ir šių išteklių sunaikinimą.

E. Ostrom tyrimų atspirties tašku galima laikyti klasikinių 1968 m. Garreto Hardino straipsnį „Bendrųjų išteklių tragedija“¹. G. Hardinas, pasitelkęs bendruomeniškai valdomų ganyklų alegoriją, pabrėžė, kad kiekvienas racionalus individas bus suinteresuotas didinti gyvulių skaičių siekdamas maksimaliai išnaudoti bendros ganyklos teikiamą

* E. Ostrom, A. Poteete, M. Janssen, *Working Together: Collective Action, the Commons, and Multiple Methods in Practice*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.

¹ Hardin G., „The Tragedy of the Commons“, *Science* 162, 1968, no. 3859.

naudą. To padarinys ilguoju laikotarpiu – negrįžtama dirvožemio degradacija, dėl kurios visi ūkininkai praras pragyvenimo šaltinį. Panašios kolektyvinio veiksmo situacijos dažniausiai traktuojamos kaip „kalinio dilemos“ arba „kolektyvinio veiksmo spąstai“, į kuriuos patekę racionalūs socialiniai veikėjai nepajėgia savarankiškai išspręsti problemų. G. Hardino pateikti įvaizdžiai buvo konceptualizuoti įvairiose kolektyvinio veiksmo teorijose², kurios laikosi prielaidos, kad individai visuomet siekia maksimizuoti trumpalaikę naudą, tačiau nekoordinuoja savo veiksmų, todėl individualiai racionalūs jų pasirinkimai veda į neracionalius rezultatus žvelgiant iš visų kolektyvinio veiksmo situacijoje dalyvaujančių veikėjų perspektyvos. Laikantis šio požiūrio, siekiant užtikrinti bendrųjų išteklių valdymo sėkmę, būtinas išorės jėgos (valstybės arba privataus sektoriaus) įsikišimas nustatant veikėjų sąveikos taisykles ir jų laikymosi mechanizmus, t. y. apsaugant veikėjus nuo jų pačių racionalumo neišvengiamai sprendžiamų kolektyvinio veiksmo „spąstų“.

E. Ostrom meta iššūkį šiai konvencinei kolektyvinio veiksmo teorijai teigdama, kad individų organizavimasis ir savivalda sprendžiant painias bendrųjų išteklių valdymo problemas gali būti sėkminga be išorės jėgos įsikišimo. E. Ostrom kelia klausimus: 1) kokios sąlygos turi būti siekiant užtikrinti išteklių sistemos efektyvumą; 2) kokiais principais remiantis turi būti kuriamos socialines dilemas leidžiančios įveikti institucijos.

Būtent kolektyvinio veiksmo bendrųjų išteklių valdymo srityje problematikai skirta ir naujausia E. Ostrom (bendraautorai – A. R. Poteete ir M. A. Janssen) knyga „Working Together: Collective Action, the Commons and Multiple Methods in Practice“. Knygoje bendrųjų išteklių problematika nagrinėjama pasitelkus metodologinius instrumentus. Autoriai apibendrina per pastaruosius kelis dešimtmečius atliktus šios srities tyrimus, atskleidami, kaip skirtingais

² Žr., pavyzdžiui, Olson M., *The Logic of Collective Action: Public Goods and Theory of Groups*, Cambridge: Harvard University Press, 1965.

metodais paremtų studijų rezultatai prisidėjo formuojant ir plėtojant teoriją bendrųjų išteklių srityje. Autoriai parodo įvairių metodų taikymo tyrimuose stipriąsias ir silpnąsias vietas, ypatingą dėmesį kreipdami į praktines kliūtis, kylančias mėginant integruoti skirtingus metodus.

Autoriai pabrėžia, kad, tiriant bendrųjų išteklių problematiką, daug dėmesio tenka sunkiai operacionalizuojamiems kintamiesiems (įvairios neformalios institucijos, kompleksiškos bendruomeninės organizacijos formos ir pan.), todėl tiesiogiai pritaikyti „vadovėlinius“ įvairių metodų naudojimo modelius praktiškai yra sudėtinga.

Knygoje daugiausia dėmesio skiriama keturiems metodams: 1) atvejo analizei; 2) sisteminiam įvairių tyrimų apibendrinimui – metaanalizei; 3) laboratoriniams ir lauko eksperimentams; 4) formaliajam modeliavimui (veikėjo vaidmeniu paremtam modeliavimui). Knygos struktūra iš esmės paremta šių keturių metodų analize. Autorių nuomone, kiekvieno metodo taikymas tiriant bendrųjų išteklių valdymo specifiką įnešė unikalų indėlį aiškinantis, kokios sąlygos ir institucijos turi egzistuoti siekiant užtikrinti tvarų išteklių naudojimą.

Atvejų analizės, nepaisant šio metodo silpnųjų vietų (visų pirma, išorinio validumo trūkumo), buvo labai svarbios paneigiant G. Hardino įvardytais principais paremtą konvencinę kolektyvinio veiksmo teoriją. Daugybės atvejų įvairiuose pasaulio regionuose tyrimai parodė, kad bendruomeninė gamtos išteklių valdymo forma gali būti efektyvi. Sėkmingam išteklių valdymo modeliui nėra būtina privati arba valstybinė nuosavybė. Priešingai, valstybinis gamtos išteklių administravimas dažnai yra visiškai neefektyvus ir turi sunkių ekologinių padarinių. Nesėkmę dažniausiai lemia silpnas valstybės administracinis aparatas ir nesugebėjimas sukurti ekologinės ir socialinės aplinkos specifiką atitinkančias išteklių naudojimo taisykles³. E. Ostrom tyrimai rodo, kad primityvios drėkinimo sistemos kai kuriais atvejais yra gerokai efektyvesnės už labai brangias ir moderniomis

³ Ostrom, Poteete, Janssen, p. 45–47.

technologijomis aprūpintas sistemas, kurios yra įdiegtos „iš viršaus“, neatsižvelgiant į vietinę kultūrinę ir ekologinę specifiką.

Be to, atvejų analizės atskleidė, kad subalansuotam gamtos išteklių naudojimui neužtenka aiškiai apibrėžtų nuosavybės teisių (G. Hardino siūlomas receptas). Kai kuriais atvejais daug svarbesnės yra įvairios neformalios išteklių kontrolės institucijos. Atvejų analizės leido padaryti daug reikšmingų išvalgų ir suformuluoti naujų hipotezių apie priežastinius ryšius tarp išteklius naudojančių bendruomenių savybių, pačių išteklių ypatybių bei visos socialinės ekologinės sistemos tvarumo⁴.

Atlikę išsamią 1999–2004 m. darytų tyrimų analizę, autoriai konstatuoja, kad šiuo laikotarpiu beveik nebuvo tarptautinių lauko tyrimais paremtų tyrimų (angl. *cross national large-N field based research*), kurie yra labai svarbūs siekiant patikrinti įvairias hipotezes apie bendrųjų išteklių valdymo sėkmę lemiančius veiksnius. Autorių manymu, šią spragą gali iš dalies užpildyti metaanalizės (angl. *meta-analysis*) prieiga, kurios esmė – sisteminė jau atliktų tyrimų ir įvairių šaltinių analizė, naudojant specifinę duomenų kodavimo sistemą. Metaanalizė leidžia, remiantis bendru teoriniu modeliu, apibendrinti daugybę įvairias prieigas ir metodus taikančių tyrimų.

Autoriai įsitikinę, kad, nepaisant įvairių metaanalizės metodologinių trūkumų, praktinis jos taikymas kolektyvinio veiksmo problematikai bendrųjų išteklių srityje tirti buvo labai naudingas. E. Ostrom vadovaujama mokslininkų grupė pasitelkė metaanalizės prieigą siekdama nustatyti sėkmingos bendrųjų išteklių sistemos indikatorius. Mokslininkai sukūrė specialią bendrųjų išteklių duomenų bazę, kurios pagrindu atlikti plataus masto tyrimai leido nustatyti aštuonis svarbiausius tvarios išteklių sistemos principus (angl. *design principles*): 1) aiškiai apibrėžtos išteklių sistemos ribos ir dalyviai; 2) taisyklės, užtikrinančios išteklių teikiamos naudos ir kainų proporcingumą; 3) galimybė visiems veikėjams inicijuoti išteklių sistemos

⁴ Ostrom, Poteete, Janssen, p. 47–63.

veikimą reguliuojančių taisyklių keitimą ir dalyvauti priimant svarbiausius sprendimus; 4) veiksminga stebėsenos sistema; 5) proporcingų sankcijų sistema; 6) konfliktų sprendimo mechanizmai; 7) išteklių sistemos dalyvių autonomija – jų teisės savarankiškai tvarkyti bendruosius išteklius pripažinimas; 8) glaudūs ryšiai su kitais socialinės ir ekonominės sistemos lygmenimis⁵. Šie principai yra susiję su ilgalaikę bendrųjų išteklių valdymo institucijų sėkme.

Autoriai pripažįsta, kad metaanalizė negali pakeisti išoriniu validumu (angl. *external validity*) pasižyminčių lyginamųjų studijų, todėl aktyviai ragina įvairias mokslo įstaigas ir individualius tyrėjus kooperuotis vykdant jungtinius lauko tyrimus (angl. *collaborative field studies*). Autoriai pateikia sėkmingo bendradarbiavimo pavyzdžių (nemažai dėmesio knygoje skiriama tarptautiniam projektui „International Forestry Resources and Institutions“) ir nubrėžia gaires tolesniam tokio pobūdžio kooperacijos formų stiprinimui.

Kitas metodas, įnešęs svarbų indėlį į kolektyvinio veiksmo teoriją bendrųjų išteklių srityje, yra laboratoriniai ir lauko eksperimentai, leidžiantys patikrinti įvairias hipotezes tyrėjų kontroliuojamoje aplinkoje. Autoriai, apibendrinami eksperimentų taikymą simuliuojant bendrųjų išteklių valdymo situacijas, daro išvadą, kad vienas esminių elementų siekiant užtikrinti kolektyvinio veiksmo sėkmę yra veikėjų komunikacija. Galimybė komunikuoti yra būtina sąlyga kuriant abipusiškumu paremtas normas ir didinant pasitikėjimą. Individai yra linkę bendradarbiauti, jei kiti kolektyviniame veiksmo dalyvaujantys veikėjai atsako tuo pačiu ir nelaužo taisyklių, o jų nesilaikantiems yra taikomos veiksmingos sankcijos. Veikėjų pasitikėjimas vienas kitu yra fundamentaliai svarbi sąlyga siekiant sukurti tvarias išteklių valdymo institucijas.

Kaip ir eksperimento metodo, veikėjo vaidmeniu paremtas modeliavimo (angl. *agent-based modelling*) pritaikymas bendrųjų išteklių srityje yra daugiausia orientuotas į veikėjų sąveikos dinamikos anali-

⁵ Ten pat, p. 100–101.

zę siekiant atskleisti, kaip įvairios veikėjų strategijos ir jų kombinacijos (taip pat – specifinės išteklių savybės) sukuria situacijas, kuriose individai (ne)bendradarbiauja. Kitaip tariant, šio metodo įtraukimas į analizę leidžia patikrinti įvairias prielaidas, kad yra specifinių sąlygų (pavyzdžiui, atviri komunikacijos kanalai arba efektyvi sankcijų sistema), kurioms esant veikėjai yra linkę įsitraukti į įvairias kooperacijos formas.

Autoriai pabrėžia, kad vienas esminių sėkmingo tyrimo receptų yra skirtingų metodologinių instrumentų integravimas. Pavyzdžiui, metaanalize paremto tyrimo metu identifikuotų kintamųjų svarba gali būti patikrinta didelio atvejų skaičiaus lyginamuosiuose tyrimuose, o laboratoriniai eksperimentai ir veikėjo vaidmeniu paremtas modeliavimas leidžia įvertinti lyginamojoje analizėje išryškėjusius kauzališnius mechanizmus.

Autorių manymu, dabartinės teorijos neskiria pakankamai dėmesio skirtingiems analizės lygmenims integruoti. Apibendrinami knygoje pateikiamas išvalgas, paskutiniame skyriuje autoriai pateikia savarankišką teorinį modelį, pagal kurį kolektyvinio veiksmo dilemos bendrųjų išteklių srityje turėtų būti nagrinėjamos remiantis trimis skirtingais analizės lygmenimis⁶:

Individų elgesio prielaidos. Autorių manymu, iš ekonomikos perimta teorija ir individų elgesio prielaidos nepaaiškina įvairių organizavimosi formų bendrųjų išteklių srityje. Į analizę būtina įtraukti individų gebėjimą keisti savo elgsenos principus, prisitaikyti prie besikeičiančios aplinkos, priimti naujas normas bei kurti naujas institucijas. Veikėjų preferencijas lemia ne tik siekis maksimizuoti naudą, bet ir įsipareigojimų laikymasis, teisingas elgsenys, sąžiningumas ir pan.

Mikrolygmens kintamieji. Veikėjai geba, atsižvelgdami į kitų dalyvių nuostatas, priimti kūrybingus sprendimus. Svarbiausias vaidmuo tenka individų pasitikėjimo vienas kitu kūrimui. Be pasitikė-

⁶ Ten pat, p. 215–238.

jimo institucijų tvarumas iš esmės yra neįmanomas. Autoriai nurodo veikėjų sprendimams ir jų sąveikos dinamikai reikšmingiausius kintamuosius (reputacija, saugumas, galimybė pasitraukti iš sistemos ir pan.).

Platesnis socialinis ekologinis kontekstas. Autoriai išskiria keturis pamatinius socialinės ekologinės sistemos elementus: išteklių sistema, išteklių vienetai, valdymo sistema, vartotojai / veikėjai. Kiekvienas šių elementų turi konkrečias ypatybes, kurios gali būti naudojamos sistemingai empirinei analizei. Taip pat svarbūs įvairūs socialiniai, ekonominiai ir politiniai nagrinėjamos sistemos parametrai ir jos santykis su kitomis ekosistemomis.

Knygoje pabrėžiama, kad vienas esminių tvarios socialinės ekologinės sistemos bruožų yra veikėjų suinteresuotumas institucijų pokyčiais. Organizavimasis bus sėkmingas tuomet, kai institucinio pokyčio nauda, kurios tikisi individai, viršys tikėtiną šio pokyčio kainą.

Svarbiausia kritinė pastaba recenzuojamai knygai – autoriai neadekvačiai daug dėmesio skiria konvencinei kolektyvinio veiksmo teorijai, kuri dažnai pasitelkiama kaip esminis atspirties taškas vertinant svarbiausius knygoje pateikiamus argumentus. Pavyzdžiui, autoriai konstatuoja, kad vienas iš kertinių sėkmingo išteklių sistemos veikimo elementų yra jos dalyvių komunikacija, leidžianti atsirasti bendromis normomis, abipusišku pasitikėjimu ir bendrai pripažįstamomis taisyklėmis paremtai veikėjų sąveikai. Įvairiais tyrimais patvirtinta komunikacijos svarba knygoje pateikiama kaip reikšmingas teorinis „proveržis“, įrodantis konvencinės kolektyvinio veiksmo teorijos neadekvatumą bendrųjų išteklių analizei, nes pagal konvencinę teoriją veikėjai traktuojami kaip veikiantys „kalinio dilemos“ sąlygomis ir neturintys galimybės (arba intereso) komunikuoti. Toks autorių argumentavimas dažnai atrodo kaip „laužimasis pro atviras duris“, nes būtų sunku rasti kolektyvinio veiksmo dilemas bendrųjų išteklių srityje problematiką nagrinėjančių šiuolaikinių autorių, kurie kategoriškai neigtų komunikacijos tarp veikėjų svarbą bei įtaką išteklių valdymą reguliuojančių institucijų tvarumui.

Įdomu, kad pati E. Ostrom 1990 m. išleistoje ir klasikiniu veikalu tapusioje knygoje „Governing the Commons: the Evolution of Institutions of Collective Action“⁷ argumentuotai įrodė, kad konvencinė kolektyvinio veiksmo teorija nėra tinkama prieiga aiškinti individų organizaciją bendrųjų išteklių srityje, pamatinės sėkmės sąlygos yra veikėjų komunikacija ir pasitikėjimas, o bendruomeninė išteklių valdymo forma gali būti efektyvesnė už privačią arba valstybinę kontrolę. Šie tyrimai susilaukė daugybės sekėjų, patvirtinusių ir papildžiusių E. Ostrom analizės rezultatus. Tad autorių sprendimas atspirties tašku dar sykį pasirinkti daugybę kartu aštriai sukritikuotą G. Hardino „bendrųjų išteklių tragediją“ ir jos pagrindu suformuotą konvencinę kolektyvinio veiksmo teoriją kelia nemažai abejonių. Atliktų tyrimų vertinimas priešpriešinant jų rezultatus labai ribotai konvencinei teorijai apriboja galimybes atskleisti pačios bendrųjų išteklių teorijos pokyčius, t. y. pasiaiškinti, kaip per pastaruosius du dešimtmečius evoliucionavo E. Ostrom suformuluoti teoriniai principai.

Savotišku knygos trūkumu taip pat būtų galima pavadinti tai, kad joje visai nėra skiriama dėmesio vadinamajai globalių bendrųjų išteklių (angl. *global commons*) problematikai ir analizės metodologijai. Intensyvios klimato kaitos proceso kontekste suaktyvėjusi diskusija dėl globalių bendrųjų išteklių (atmosfera, vandenynai, kosmoso erdvė, į valstybių kontrolę nepatenkantys gamtos ištekliai) ateities kol kas neturi aiškesnių metodologinių rėmų. Todėl reikia platesnės akademinės diskusijos dėl teorinių prielaidų ir metodologinių priemonių, kurios turėtų būti naudojamos analizuojant globaliu mastu vykstančius „bendrųjų išteklių tragedijos“ procesus (ypač klimato kaitos kontekste). Turint omenyje E. Ostrom įdirbį šioje srityje⁸, knygą būtų

⁷ Ostrom E., *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, New York: Cambridge University Press, 1990.

⁸ Žr. Ostrom E. *A Polycentric Approach for Coping with Climate Change*. Background paper to the 2010 World Development Report, Washington, DC: The World Bank, 2009.

labai praturtinęs lokalinių ir globalių bendrųjų išteklių sistemų analizės metodologijų palyginimas.

Apibendrinant, E. Ostrom, A. R. Poteete's ir M. A. Jansseno knygą būtų galima pavadinti metodologinėmis tyrimo gairėmis bendrųjų išteklių problematikai analizuoti. Tai ne vadovėlis, aprašantis idealiuosius analizės atvejus, o labiau susistemintas „išmokytų pamokų“ ir patirties, įgytos taikant įvairius analizės metodus, perteikimas. Knygoje nagrinėjami įvairūs pavyzdžiai, pradedant drėkinimo sistemomis Nepale ir baigiant požeminio vandens tiekimo sistemomis Kalifornijoje, leidžia įvertinti šios srities tyrimų problematiką didžiule patirtį sukaupusių mokslininkų praktikų akimis.

Knygą neabejotinai galima priskirti naujojo institucionalizmo kryptčiai. Į ekonomiką, kaip ir kituose E. Ostrom darbuose, nėra žvelgiama tik per rinkos prizmę. Daug dėmesio skiriama socialinei ekonominių santykių dimensijai ir įvairioms individų organizacijos formoms, kurios turi fundamentalią reikšmę socialinių ekologinių ir ekonominių sistemų tvarumui. Gamtos ištekliai nėra tik gamybos žaliava, tai kartu galingas socialinės organizacijos variklis, leidžiantis atsirasti dideliu kūrybiškumu ir kompleksišku pasižyminčioms individų sąveikos formoms.

Nors knyga bus naudingiausia kolektyvinio veiksmo dilemomis ir bendrųjų išteklių problematika besidomintiems studentams ir mokslininkams, joje pateikiamos išvalgos apie metodų ir teorijos sąveiką, skirtingų metodų integravimo specifiką bei įvairias praktines metodų taikymo problemas neabejotinai ras atgarsį ir platesniame socialinių mokslų atstovų rate.

MARTYNAS ZAPOLSKIS